

ՀՏԴ 664.7(479.25)

ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԻ ՊԱՇԱՐՆԵՐԻ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄՆ ՈՒ ՎԵՐԱԲԱՇԽՈՒՄԸ
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ*

ԵՐՎԱՆԴԻ ԳՐԵԿՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.3-203>

Բանալի բառեր՝ Ուրարտական թագավորություն, տաճարային-պալատական տնտեսություն, սեպագիր արձանագրություններ, Հնագիտական աղբյուրներ, Հացահատիկի պաշարներ, օրապահիկ, վերաբաշխում:

Նախաբան

Ուրարտական թագավորությունը (Բիայնիլի, Ք. ա. IX–VII դդ.) վերաբաշխման համակարգով տնտեսությամբ առաջավորասիական տիպի պետություն էր և նմանվում էր, օրինակ, շումերական Ուրի III հարստությանը, միկենյան քաղաք-պետություններին կամ խեթական տերությունը Ք. ա. III–II հազարամյակներում¹: Պատահական չէ, որ մեզ հասած ուրարտական կառույցների մի զգալի մասը թագավորության քաղաքներում/վարչատնտեսական կենտրոններում բացված խոշորածավալ ամբարներ ու մառաններ են: Այդ նույնը վերաբերում է նաև ուրարտական գրավոր աղբյուրներին:

Վերաբաշխման համակարգը ներառում էր պետական շտեմարաններում տարբեր միջոցների, նախևառաջ՝ հացահատիկի պաշարների կուտակում և տաճար-պալատի հետ կապված հասարակության տարբեր շերտերին ծառայություն/աշխատանքի դիմաց դրանց հետագա վերաբաշխում, ինչն իրականացվում էր տաճար-պալատի անմիջական վերահսկողության ներքո: Վերաբաշխման համակարգի վկայություններից է նաև ստանդարտացված խեցեղենի զանգվածային արտադրությունը պետական արհեստանոցներում՝ դրանց տարողության հստակ նշումներով, ինչպիսիք են, օրինակ, 1 LIŠ (մոտ 1 լ) ծավալով խեցանոթները²: Այս երևույթը հիշեցնում է միջագետքյան, այսպես կոչված, «sila-անոթներ»-ի, այն է՝ մոտ 1 լ տարողության

* Ներկայացվել է 06. IX. 2021 թ., գրախոսվել է 30. IX. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 16. XI. 2021 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած Փինանսական աջակցությամբ՝ 20TTSH–005 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս համապատասխանաբար P. Steinkeller. 1987, pp. 15–33; J.-P. Grégoire. 1999, pp. 223–237; R. K. Englund. 2012, pp. 427–458 (նշված գրականություններ):

² A. Çilingiroğlu, M. Salvini. 2012, p. 101, Figs. 9–11.

ղությամբ խեցեղենի զանգվածային արտադրությունը օրապահիկ հատկացնելու, այսինքն՝ վերաբաշխում կատարելու համար³:

Վերաբաշխման համակարգի վրա հիմնված տնտեսությունը չէր ենթադրում ազատ շուկայական հարաբերություններ, իսկ արտաքին առևտուրը գտնվում էր տաճար-պալատի վերահսկողության ներքո: Պատահական չէ, որ տնտեսական/առօրյա գրագրությունը ներկայացնող ուրարտական դիվանի մեզ հասած տեքստերից և ոչ մեկը չի վերաբերում ապրանքների կամ շարժական ու անշարժ գույքի առքուվաճառքին, գրավադրմանը կամ շուկայական հարաբերությունների ենթադրած ինչ-որ այլ գործարքի ի տարբերություն Ուրարտուի հարևանների⁴:

Ուրարտուում տնտեսության հիմքը կազմող վերաբաշխման համակարգի գոյության գլխավոր վկայությունը, ինչպես և վերը նշվեց, հացահատիկի պաշարների խոշորածավալ կուտակումն էր պետական շտեմարաններում [ամբարներ, սիլոսներ (հացահատիկի ստորգետնյա պահեստահորեր) և մառաններ՝ հարյուրավոր կարասներով]: Դա պարզ դարձավ ուրարտական խոշոր վարչատնտեսական կենտրոնների պեղումներից հետո: Պատահական չէ դրանց տրված բնութագիրը՝ «քաղաք-շտեմարան»⁵: Այս առումով ուրարտական վարչատնտեսական կենտրոնները հիշեցնում էին միջինասորեստանյան դարաշրջանի «արքայական շտեմարաններ»-ը (^{URU.É}karme)⁶, որոնք գտնվում էին թագավորության գլխավոր քաղաքներում (Աշշուր, Կար-Թուկուլթի-Նինուրտա, Դուր-Կատլիմու, Վաշշուկաննի և այլն)⁷: Ակնհայտ է, որ հացահատիկի պաշարների կուտակումն ուրարտական տնտեսության և, ընդհանրապես, պետության գոյության գրավականն էր:

Պետական շտեմարանները, գրավոր և հնագիտական վկայություններ

Պետական պահուստների ստեղծելու և պետության հիմնական գործառույթներից մեկը՝ վերաբաշխում իրականացնելու համար արքայական իշխանությունը կարևոր տեղ էր հատկացնում պետական ամբարների կառուցմանը, որոնք կոչվում էին wari (^Éa-(a)-ri, հգն. warili (^Éa-ri-li)⁸: Որպես կանոն՝ ամբարները կառուցվում էին վարչատնտեսական կենտրոնների պարիսպներից ներս՝ տեղի վարչակազմի տնօրինության ներքո և կայազորի պաշտպանության տակ: Ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի (Ք. ա. 722–705 թթ.) կողմից Ք. ա. 714 թ. դեպի Ուրարտու ձեռնարկված, այսպես կոչված, «8-րդ տարվա արշավանք»-ի նկարագրության մեջ հիշատակվում են պարսպապատ Թարվի և Թարմաքիսա քաղաքները և նշվում դրանցում գտնվող արքայական շտեմարանի մասին: Ասորեստանյան աղբ-

³ L. Senior, H. Weiss. 1992, pp. 16–23.

⁴ Y. H. Grekryan. 2019, p. 257.

⁵ Ch. A. Burney. 1977, p. 1.

⁶ B. Faist, J. Llop. 2012, pp. 25–33.

⁷ J. Llop. 2005, S. 41–55; B. Faist, J. Llop. 2012, pp. 20–25.

⁸ Г. А. Меликишвили. 1951, с. 25–26. Տե՛ս նաև Ռ. Մ. Թորոսյան, Ս. Գ. Հմայակյան. 1984, էջ 165–168:

յուրն այն անվանում է «նրա (իմա՝ Ուրարտուի արքայի) մեծաքանակ գարու տուն» (Ē ŠE.PAD.MEŠ-šú mātti)⁹: Այդ նույն աղբյուրն արշավանքի տարբեր դրվագներում հիշատակում է կուտակված «մեծաքանակ գարու» մասին, որն օգտագործվել է ասորեստանյան զինվորներին կերակրելու համար¹⁰: Նման դրվագներից մեկում ասվում է. «Գարու և ցորենի հսկա բուրգերը, որոնք օրեր շարունակ նրանք կուտակել էին ամբարներում՝ երկրի և նրա ժողովրդի կեցության համար, ես իմ ողջ բանակին հրամայեցի (դուրս) տանել՝ ձիերի, ջորիների, ուղտերի և ավանակների վրա (բարձած), և ինչպես բլուրներ կուտակեցի իմ ճամբարի մեջ»¹¹:

Արքայական վիմագիր արձանագրությունների շուրջ մեկ-յոթերորդ մասը (37 արձանագրություն) վերաբերում է Հացահատիկի շտեմարաններ կառուցելուն՝ սկսած Մենուա Իշպուլինորդուց (Ք. ա. մոտ 810–791 թթ.) մինչև Ռուսա Էրիմենայորդի (Ք. ա. մոտ 713–710/709 թթ.)¹²: Ոչ պակաս, քան տասնմեկ նման արձանագրություն է հայտնի միայն Արին Բերդից (Էրեբունի): Դրանցից հինգը թողել է քաղաքի հիմնադիր Արգիշթի Մենուայորդին (Ք. ա. մոտ 791/790–771 թթ.)¹³, առնվազն հինգը¹⁴՝ նրա հաջորդ Սարգուրի Արգիշթորդին (Ք. ա. 771–735 թթ.)¹⁵, ևս մեկը վերաբերում է Ռուսա Էրիմենայորդու իշխանության շրջանին¹⁶: Ամրոցում կառուցված պետական շտեմարանների տարողությունը միասին վերցրած՝ կազմում էր ավելի քան 106 հազ. 748 «կապի»:

Վանա լճից հյուսիս՝ Բաղնոցի մոտ կառուցված Ազնավուրթեփեի խոշոր ամրոցից (քաղաքի ուրարտական անվանումը հայտնի չէ) գտնվել են Արգիշթի Մենուայորդու և Սարգուրի Արգիշթորդու թողած մեկական արձանագրություն՝ շտեմարան կառուցելու մասին: Դրանցից մեկը մատնանշում

⁹ W. Mayer. 2013, S. 114–115 (Z. 189).

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 114–115 (Z. 186).

¹¹ Նույն տեղում, էջ 122–123 (Z. 262–263), տե՛ս նաև՝ նույն տեղում, էջ 116–119 (Z. 197, 219), 124–127 (Z. 274, 295):

¹² Վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս B. Christiansen. 2019, pp. 134–143.

¹³ Н. В. Арутюнян. 2001 (այսուհետև՝ КУКН), № 207–211; M. Salvini. 2008, A 8–28A–E (այսուհետև՝ CTU I).

¹⁴ Սարգարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանում պահվող արձանագրություններից մեկը՝ Սարգուրի Արգիշթորդու կողմից 10 հազ. 100 «կապի» տարողությամբ ամբար կառուցելու մասին (CTU I, A 9–22a), ըստ Մ. Իսրայելյանի, ծագում է Էրեբունիից: Սակայն, այն տեղ չի գտել Գ. Մելիքիշվիլու և Ն. Հարությունյանի կազմած դիվանների՝ արինբերդյան տեքստերի շարքում: Բացի դա, արձանագրության համար նշվում են հայտնաբերման տարբեր թվականներ (1966՝ ըստ Մ. Իսրայելյանի, 1967՝ ըստ Մ. Սալվինիի, իսկ թանգարանի հաշվառման մատյանում նշված է 1959 թ.): Ձի բացառվում, որ արձանագրությունն, իրոք, Էրեբունիից է, սակայն միանշանակ պնդել չենք կարող: Շնորհակալություն ենք հայտնում թանգարանի տնօրեն Կ. Փահլևանյանին՝ աջակցության համար:

¹⁵ КУКН, № 254, 265–268; CTU I, A 9–20–A 9–24.

¹⁶ КУКН, № 444; CTU I, A 14–6.

է մինչ օրս հայտնի ամբարներից խոշորագույնի տարողությունը՝ 32 հազ. 57 «կապի»: Երկրորդ արձանագրությունը մատնանշում է 17 հազ. 20 թիվը¹⁷: Բազմոցից նախկինում գտնված և Սարգուրի Արգիշթորդուն պատկանող արձանագրությունը ևս, ամենայն հավանականությամբ, ծագում էր Ազնավուրթեփեից¹⁸: Այն հայտնում է 18 հազ. 400 «կապի» տարողությամբ ամբար կառուցելու մասին¹⁹: Ըստ այդմ, Ազնավուրթեփեի ամբարների ընդհանուր տարողությունն առկա տվյալներով կազմել է ավելի քան 67 հազ. 477 «կապի»:

Ինն արձանագրություն է հայտնաբերվել Հայկաբերդից (ուրարտ. Սարգուրիխինիի քաղաքը՝ ներկայիս Չավուշթեփեն Հայոց ձորում՝ Վան քաղաքից հարավ-արևելք): Բոլոր արձանագրությունները վերաբերում են քաղաքի հիմնադիր Սարգուրի Արգիշթորդու իշխանության շրջանին²⁰: Շտեմարանների տարողությունը միասին վերցրած՝ հասնում էր 90 հազ. 632 «կապի»-ի:

Հետաքրքիր է, որ մեզ հասած նման արձանագրություններից մի քանիսը հունեն շտեմարանի տարողության չափի նշում, բայց փոխարենն առկա է մեկ կամ երկու դատարկ տող²¹: Ակնհայտ է, որ դրանք լրացվելու էին շտեմարանը կառուցելուց հետո:

Ուրարտական շտեմարանների մեծ մասի ծավալը միջինում տատանվում էր 5–10 հազ. «կապի»-ի սահմաններում: Ամենափոքր տարողությամբ շտեմարանը կառուցվել է Արմավիր–Արգիշթիխինիլիում և տեղավորում էր 1432 «կապի»²² հացահատիկ այն դեպքում, երբ ամենախոշոր շտեմարանների տարողությունն անցնում էր 30 հազ. «կապի»-ից²³: Մեզ հասած ուրարտական արքայական արձանագրությունների տվյալներով Ք. ա. IX–VIII դդ. կառուցված շտեմարանները միասին կարող էին կուտակել 414 հազ. 98 «կապի» հացահատիկ: Դա կազմում է ավելի քան 10 մլն 353 հազ. 450 լ²⁴ կամ 6723 տ²⁵: Սարգուրի Արգիշթորդու տարեգրության հատվածներից մեկում նշվում

¹⁷ Տե՛ս, համապատասխանաբար, KYKH, № 182, 252; CTU I, A 8–29, A 9–26.

¹⁸ K. Balkan. 1960, S. 145.

¹⁹ KYKH, № 251; CTU I, A 9–25.

²⁰ KYKH, № 253; CTU I, A 9–27, A 9–35.

²¹ Տե՛ս, օրինակ, KYKH, № 267, прим. 1; CTU I, A 8–33, A 9–23.

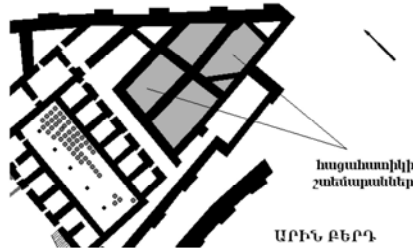
²² KYKH, № 443; CTU I, A 14–5.

²³ KYKH, № 182; CTU I, A 8–29, A 8–32.

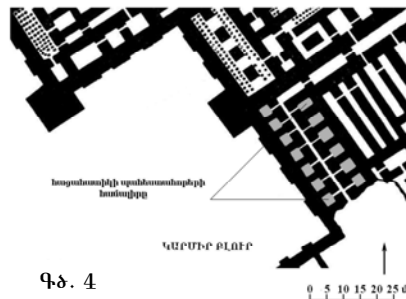
²⁴ Որպես միջին 1 kapi-ի (= BANEŠ/šimdu) համար ընդունում ենք 25 լ արժեքը՝ հիմնվելով միջագետքյան 1 BANEŠ/šimdu = 3 BÂN/sūtu և 1 BÂN/sūtu = 8 SILA/qû հարաբերակցության վրա: Տե՛ս, դեռևս, M. Salvini. 1969, p. 20. Այլ համադրության համար տե՛ս և հմմտ. M. Salvini, F. Mileto. 2010, pp. 367–368; M. Payne. 2005, pp. 89–94. Միջագետքյան ծավալի միավորների համար տե՛ս և հմմտ. M. A. Powell. 1987–1990, S. 501–502.

²⁵ Հաշվարկների համար որպես հիմք ենք վերցրել գարու 1 լ: 0.65 կգ հարաբերակցությունը: Տե՛ս P. Варданян, Д. Асатрян. 1980, с. 174–175 и прим. 12. Ըստ այդմ, 1 կգ գարին հավասար կլինի 1.54 լիտրի: 1 մ³ ծավալով տարածքում հնարավոր է ամբարել 650 կգ կամ շուրջ 1000 լ գարի: Տարբեր հրատարակություններում այդ թիվը տատանվում է 600–850 կգ միջև. տե՛ս, օրինակ, R. J.

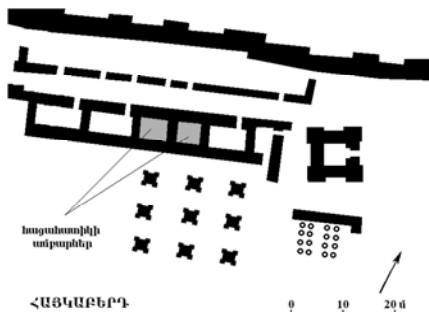
է 1 մլն 22 հազ. 133 «կապի» գարու մասին²⁶, ինչը հավասար է մոտ 25 մլն 553 հազ. 325 լիտրի կամ շուրջ 16.6 հազ. տոննայի:

ՊՃ. 1

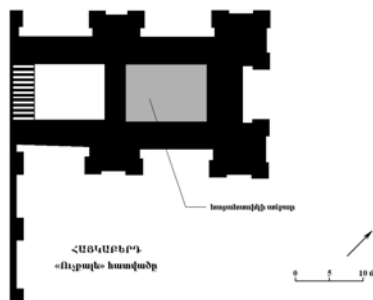
ՊՃ. 4

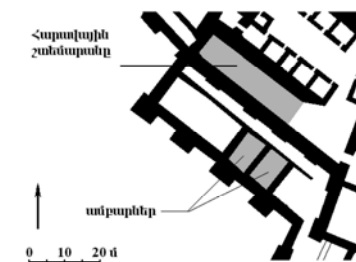
ՊՃ. 2

ՊՃ. 5

ՊՃ. 3

ՊՃ. 6

Ամբարների մի մասը վկայված է հնագիտորեն: Արին Բերդի շտեմարանները գտնվում են միջնաբերդի հյուսիսարևելյան հատվածում (գծ. 1)²⁷:

van der Spek. 2014, S. 237 (1 լ : 0.62 կգ) նաև՝ F. A. M. Wiggermann. 2000, p. 186; J. Seeher. 2000, S. 293, Anm. 105.

²⁶ КУХН, № 241G₁₀; СТU I, A 9–3 VII₁₀.

²⁷ Բոլոր գծանկարները մերն են: Հենվել ենք Б. Б. Пиотровский. 1962, с. 21, рис. 5; К. Л. Оганесян. 1980, с. 93, рис. 68; Կ. Ղաֆաղյան. 1984, էջ 41, 90, գծ. 10, 17բ, 28; С. Авсі. 2013, с. 45 գծանկարների վրա:

Դրանք խուլ պատերով կառույցներ են, մուտքն ապահովվել է տանիքից: Հատակը սալարկված էր և պատված 5 սմ հաստությամբ խճաքարի շերտով: Դրա վրա փռվել է 5–7 սմ հաստությամբ մանր կտրատված և տափանված ծղոտ, ինչը պաշտպանում էր հացահատիկը խոնավությունից²⁸: Այդ նույն սկզբունքով էին կառուցված հացահատիկի պահեստահորերը խեթական տերություն մայրաքաղաք Խաթթուկասում (տե՛ս ստորև):

Առնվազն երեք ամբար է պեղվել Հայկաբերդում (գծ. 2–3)²⁹: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն դրանցում գտնված արձանագրությունները՝ շտեմարան կառուցելու մասին, այլև սենյակների կառուցվածքը. դրանք ևս ունեն խուլ պատեր, իսկ մուտքն ապահովվել է վերին հարկից/տանիքից³⁰: Ամբարները համեմատաբար փոքր են՝ 98.8, 33.75 և 38.25 մ² մակերեսով: Գտնված արձանագրությունները վկայում են դրանցում համապատասխանաբար 13 հազ. 200, 5 հազ. և 5 հազ. 800 «կապի» հացահատիկ ամբարելու մասին: Դա կազմում է շուրջ 600 հազ. լ, և եթե հաշվի առնենք սրահների ընդհանուր մակերեսը՝ մոտ 170.8 մ², ապա կարելի է կարծել, որ հացահատիկը դրանցում ամբարվել է միջինը շուրջ 3.50 մ բարձրությամբ³¹:

Կարմիր Բլուրի միջնաբերդի նկուղային (առաջին) հարկի կենտրոնական հատվածը կառուցվել է իբրև շտեմարան: Դրանք քառանկյուն և ուղղանկյունաձև սենյակներ են (գծ. 4) և հիշեցնում են խորը պահեստահորեր: Ունեցել են նեղ դռնակներ, որոնք գտնվել են հատակից որոշակի բարձրության վրա: Այդ դռնակները հետո փակվել են և կնքվել³²: Նման մի բուլլա՝ կնքված երկու կնիքներով, որոնցից մեկը Ռուսա Ռուսայորդու «դինաստիական» կնիքի դրոշմն էր, հայտնաբերվել է հացահատիկի թիվ 5 պահեստահորի հատակից՝ ածխացած գարու կույտերի մեջ: Ընդ որում, դրոշմի վրա ընթերցվում է Ë «տուն» շումերագիրը, ըստ երևույթին՝ մատնանշելով ամբարելու հետ կապված ինչ-որ կառույց/ինստիտուտ³³: Ընդհանուր առմամբ, Կարմիր Բլուրից հայտնաբերված նման պահեստահորերը տասներեքն են, յուրաքանչյուրը՝ 80–100 մ³ տարողությամբ³⁴: Միջնաբերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարսպապատին կից կառուցված թիվ 12 սրահը պատված էր 25–45 սմ հաստությամբ ածխացած հացահատիկի շերտով: Ըստ երևույթին, սկզբնապես սրահն ունեցել է այլ գործառույթ և որպես հացահատիկի պահեստ է օգտագործվել հետագայում: Համենայն դեպս, մոտ 30 մ² (9.35 x 3.25 մ) մակերեսով սրահը 3 մ բարձրությամբ լցնելու պարագայում

²⁸ К. Л. Оганесян. 1961, с. 18, прим. 20; S. Hodjasch. 1999, S. 225–228.

²⁹ M. Payne. 2005, pp. 86–88.

³⁰ Հմմտ. A. Batmaz. 2015, pp. 141–142.

³¹ Համապատասխանաբար, առաջին ամբարը, որը գտնվել է ամրոցի «Ուլքալե» կոչվող հատվածում, լցվել է 3.33, երկրորդը՝ 3.7, իսկ երրորդ ամբարը՝ մոտ 3.8 մ բարձրությամբ: Հմմտ. M. Salvini, F. Mileto. 2010, pp. 367–368.

³² Б. Б. Пиотровский. 1955, с. 13–14.

³³ КУКН, № 445; M. Salvini. 2012, p. 213, Sig. 19–1 (այսուհետև՝ CTU IV).

³⁴ Ս. Ա. Եսայան. 1982, էջ 19:

կարող էր տեղավորել առնվազն 90 հազ. լ հացահատիկ: Ընդհանուր առմամբ, ենթադրվում է, որ Կարմիր Բլուրի հացահատիկի պաշարները կարող էին հասնել մինչև 1500 տոննայի³⁵:

Արմավիր–Արգիշթիխիյի «Արևմտյան միջնաբերդ»-ի (Աբ. Դավթի բլուր) շտեմարաններից մեկը, այսպես կոչված, «Հյուսիսային շտեմարան»-ը զբաղեցնում է ավելի քան 200 մ² մակերես (26.00 x 7.50 մ): Ինչպես վերը նշված դեպքերում՝ այս խոշոր կառույցն ունի խուլ պատեր և ակնհայտ է, որ մուտքն ապահովվել է տանիքից (գծ. 5): Սրահի հատակը ծածկված էր ածխացած հացահատիկի շերտով: Վատ պահպանված երկրորդ՝ հարավային շտեմարանը, ըստ երևույթին, ունեցել է նույն մակերեսը³⁶: Քաղաքի «Արևմտյան միջնաբերդ»-ում բացված վեց այլ շտեմարանների ընդհանուր մակերեսը կազմում է ավելի քան 400 մ² (գծ. 6): Պատերի պահպանված բարձրությունն անցնում է 3 մ-ը, իսկ ընդհանուր բարձրությունը լինելու էր մոտ 10 մ: Այս շտեմարաններում հնարավոր էր կուտակել մոտ 2 հազ. 300 տ հացահատիկ: Ենթադրվում է, որ Արմավիր–Արգիշթիխիյի շտեմարանների ընդհանուր տարողությունը, հաշվի առնելով նաև «Արևելյան միջնաբերդ»-ում (Արմավիր-բլուր) բացված ամբարները (գծ. 7)՝ կարող էր հասնել ընդհուպ մինչև 5 հազ. տոննայի³⁷: Այս հնարավորություններով Արմավիր–Արգիշթիխիյի դառնում է թագավորության մեջ հացահատիկի պաշարներ կուտակելու ամենամեծ հնարավորություններն ունեցող ամրոցը:

Հացահատիկի մեկ այլ ամբար պեղվել է Այանցում (Այանիս հնավայրը Վանից դեպի Հյուսիս): 9.60 x 5.50 մ չափերով սրահի հատակը ծածկված էր 8–15 սմ հաստությամբ ածխացած հացահատիկի շերտով: Ենթադրվում է, որ այստեղ կարող էր ամբարվել մինչև 148 հազ. լ հացահատիկ³⁸:

Ուրարտական կարևոր կենտրոններից մեկից՝ մայրաքաղաք Տուշպայից ոչ հեռու գտնվող Վերին Անձավի ամրոցից ամբար կառուցելու մասին որևէ արձանագրություն չի գտնվել: Փոխարենը, ամրոցի պեղումները ցույց են տալիս, որ այն ևս ծառայել է իբրև կարևոր շտեմարան: Մասնավորապես, ամրոցի արևմտյան պարսպի երկայնքով պարսպապատին կից, բացվել են խուլ պատերով կառույցներ, որոնց մուտքն ապահովվել է տանիքից (գծ. 8): Դրանցից երկուսը (թիվ 1–2 սրահները) գտնվել են ամրոցի գլխավոր դարպասի անմիջական մերձավորությամբ և զբաղեցնում են համապատասխանաբար 107.8 (9.80 x 11.00 մ) և 196 մ² (9.80 x 20.00 մ) մակերես: Հաջորդող թիվ 3 սրահի մակերեսը 170 մ² է (10.00 x 17.00 մ) և նախորդից բաժանվում է բավական հզոր՝ 3.80 մ հաստությամբ պատով: Արևմտյան պարսպապատի հյուսիսային կողմում գտնվող համանման սրահն ամենամեծն է՝ զբաղեցնելով 260 մ² տարածք (10.00 x 26.00 մ)³⁹:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶ Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. 1984, էջ 81, 89:

³⁷ А. А. Мартиросян. 1974, с. 85, 137–138.

³⁸ A. Ü. Erdem. 2011, s. 86, Res. 3. Տե՛ս նաև՝ A. Çilingiroğlu, A. Batmaz. 2014, s. 186.

³⁹ O. Belli. 1998, s. 550–551, Çiz. 7–8; O. Belli. 1999, s. 508–509, Çiz. 1–7.

Թեև մասնագիտական գրականության մեջ նշված կառույցները երբեմն չեն դիտարկվել իբրև հացահատիկի ամբարներ, սակայն, այդպես կարծելու համար կան բավարար հիմքեր: Նախ, կառույցներն ունեն խուլ պատեր, ինչը հուշում է, որ դրանց մուտքն ապահովվել է վերևից: Հետաքրքիր է, որ այս խոշոր կառույցների պատերն իրենց հզորությամբ չեն գիջում արտաքին պարսպապատին (դա տեսնում ենք նաև Արմավիր–Արգիշթիխինիլիում), ինչը կարող էր նախատեսված լինել սրահը հացահատիկով լցնելու դեպքում առաջանալիք կողային բարձր ճնշումը չեզոքացնելու համար⁴⁰: Մյուս կողմից, հաստ պատերը կապահովեին ամբարների ջերմամեկուսացումը, ինչը նույնպես կարևոր պայման էր՝ հացահատիկը երկար պահելու համար⁴¹: Կարևոր է նաև կառույցների դիրքը՝ արտաքին պարսպապատին կից և գլխավոր դարպասի անմիջական մերձավորությամբ, ինչը ևս տեսնում ենք, օրինակ, Արմավիր–Արգիշթիխինիլիի գույգ ամրոցներում և Ագնավուրթեփեում⁴²: Հետևաբար, եթե այս կառույցները ծառայել են իբրև ամբար, ապա ավելի քան 734 մ² ընդհանուր մակերեսով վերը նշված չորս սրահները՝ 3 մ բարձրությամբ դարձնում էին ամբարելու դեպքում, կարող էին կուտակել շուրջ 1430 տ հացահատիկ: Ընդ որում, պատերի հաստությունը հաշվի առնելով՝ կարող ենք նշել, որ կառույցների բարձրությունը կազմելու էր առնվազն 7–8 մ: Ամբողջությամբ լցնելու դեպքում ամբարները կարող էին պահեստավորել ընդհուպ մինչև 3800 տ հացահատիկ (գարի): Հաշվի առնելով Հայկաբերդի վերը նշված գրավոր վկայություններն ու ամբարների ծավալը, կարելի է կարծել, որ դրանց օպտիմալ տարողությունը լինելու էր շուրջ 1900 տ:

Ըստ էության, նույն պատերի հետ գործ ունենք Ք. ա. VII դ. հիմնադրված մի քանի այլ կենտրոնների դեպքում ևս: Դրանցից առաջինն ուրարտական վերջին արքաներից Ռուսա Արգիշթորդու (Ք. ա. մոտ 680–640-ական թթ.) կողմից կառուցված Զիուկունի երկրի ինսուլիի քաղաքն է (Քեֆքալե ամրոցը Արծկե/Ադրլեազից դեպի հյուսիս): Ուրարտական այս կենտրոնը պեղվել է մասամբ, գլխավորապես՝ «պալատական» հատվածը⁴³: Ամրոցի ընդհանուր հատակագիծ, հնագետ Չարլզ Բրյունիի կողմից դեռևս անցյալ դարի 50-ականներին արված արտաքին պարսպի ուղղաձիգ բացի, չկա: Այդ հատակագիծում ամրոցի արևելյան պարսպապատի երկարությամբ տեղ են գտել ուղղանկյունաձև երկու կառույցներ⁴⁴: Ամրոցի արբանյակային պատկերներում պարզորոշ երևում են միմյանց հաջորդող առնվազն երեք ուղղանկյունաձև կառույցների հետքեր, յուրաքանչյուրը շուրջ 9–10 մ լայնությամբ և 25–30 մ երկարությ-

⁴⁰ J. Seehr. 2000, S. 283.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 264–266:

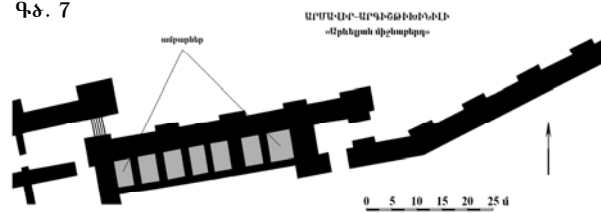
⁴² Վերջինիս համար տե՛ս, մասնավորապես, K. Balkan. 1964, s. 236–237.

⁴³ E. Bilgiç, B. Öğün. 1964 [1966], pp. 65–92/93–124.

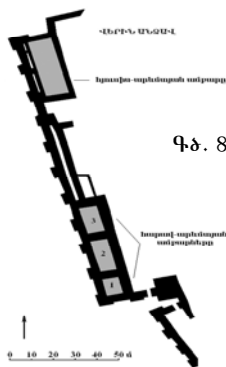
⁴⁴ Ch. A. Burney. 1957, p. 51, Fig. 12.

յամբ, ինչը թույլ է տալիս ունենալ այդ հատվածի մոտավոր հատակագիծը (գծ. 9): Եթե այդ կառույցները եւ, ինչպես Վերին Անձավի դեպքում, ծառայել են իբրեւ ամբար, ապա զբաղեցրած մակերեսն ու հավանական բարձրությունը հաշվի առնելով կարելի է մտածել, որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է առնվազն 650–700 տ հացահատիկ ամբարելու հնարավորություն, միասին՝ շուրջ 2000 տ: Այստեղ նշենք, որ ամրոցի պեղումները վերսկսվել են 2018 թ. Բիթլիսի երեւի համալսարանի կողմից, սակայն, ցավոք, որևէ նոր հրատարակություն առայժմ չկա:

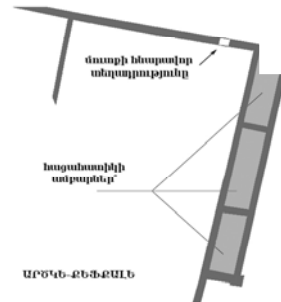
Գծ. 7

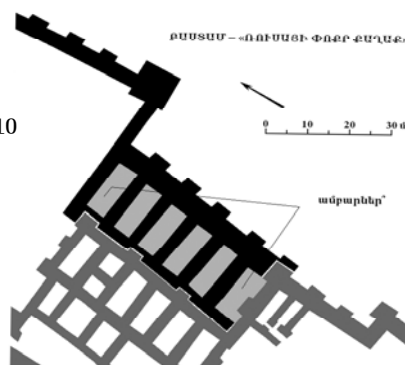
Գծ. 8

Գծ. 9

Գծ. 10

Բաստամի ուրարտական ամրոցը («Ռուսայի փոքր քաղաք»-ը Կարա Ձիա էդ-դինի հովտում, հյուսիսարևմտյան իրան) նույնպես կառուցվել է Ք. ա. VII դ. Ռուսա Արգիշթորդու կողմից: Ավելի քան 30 հա զբաղեցնող

այս խոշոր ամրոցում պեղումներն իրականացվել են Հնագետ Վոլֆրամ Կլայսի գլխավորած գերմանական արշավախմբի կողմից (1970-ական թթ.), և առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրված ուրարտական հնավայրերից մեկն է⁴⁵։ Որքան էլ տարօրինակ թվա, պեղված տարաբնույթ կառույցներից և ոչ մեկը չի դիտարկվել իբրև հացահատիկի ամբար, թեև որպես պետական շտեմարան Բաստամը, անշուշտ, ունենալու էր նման տարողություններ, ինչպես, օրինակ, այստեղ բացված և տարբեր մեծությամբ 68 կարաս տեղավորող մառանը⁴⁶։ Հաշվի առնելով ուրարտական ամբարների դիրքը՝ ամրոցի մոտօթի/մոտքերից մեկի մերձավորությամբ՝ արտաքին պարսպին կից, կարելի է ենթադրել, որ ամրոցի ընդարձակված հատվածներից, այսպես կոչված, «Արևելյան նախաամրոցի»-ի արևելյան պարսպապատին կից, հարավային 2-րդ դարպասի մոտ բացված միանման և, ըստ երևույթին, խուլ պատերով կառույցների համալիրը ծառայել է իբրև հացահատիկի շտեմարան (գծ. 10)։ Պարսպապատին կից վեց սենյակների լայնությունը տատանվում է 5.20-ից 6.50 մ միջև՝ միջինում 12.00 մ երկարությամբ⁴⁷։ Եթե իրոք գործ ունենք ամբարների հետ, ապա շուրջ 420 մ² ընդհանուր մակերեսով այդ սրահներում կարող էր ամբարվել մոտ 1100 տ հացահատիկ՝ 4 մ բարձրությամբ լցվելու դեպքում։ Այս թիվը միանգամայն համադրելի է Կարմիր Բլուրի, Հայկաբերդի կամ Արին Բերդի համար մեր ունեցած պատկերին։ Ընդ որում, նկատենք, որ այս համալիրը կառուցվել է ամրոցի կառուցապատման/ընդարձակման երրորդ փուլում⁴⁸, ինչը նշանակում է այլ շտեմարանների գոյությունը ամրոցի սկզբնական տարածքում։ Ըստ այդմ, հացահատիկ ամբարելու Բաստամի կարողությունը շատ ավելի մեծ էր լինելու։

Հավելենք, որ հացահատիկն ամբարվել է նաև մառաններում՝ խոշոր կարանների մեջ։ Ընդ որում, հետաքրքիր է, որ տարողության նշաններ կրող կարանների մի մասն արձանագրվել է կրկնակի, նույնիսկ եռակի անգամ։ Դա կարող էր պայմանավորված լինել կարաններում պահվող հեղուկի փոխարեն սորուն մարմիններ և նախևառաջ՝ հացահատիկ լցնելու փաստով։ Արդյունքում փոխվում է կարասի ծավալը։ Մառանների նշանակության փոփոխությունը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Ք. ա. VII դ.⁴⁹։ Ուրարտական վարչատնտեսական տարբեր կենտրոնների մառաններում կարասների մեջ հայտնաբերվել է հացահատիկ, գերազանցապես՝ գարի, ինչպես նաև ցորեն, կորեկ կամ խոշոր աղացված ալյուր (Կարմիր Բլուր⁵⁰, Այանց⁵¹, Արծկե-Քեֆքալե⁵², Հայկաբերդ⁵³ և այլն)։ Ընդհանուր

⁴⁵ Պեղումների ամփոփիչ հրատարակությունները տե՛ս W. Kleiss. 1979; W. Kleiss. 1988.

⁴⁶ W. Kleiss. 1979, S. 77, Abb. 86.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 68–73:

⁴⁸ W. Kleiss. 1988, S. 40.

⁴⁹ Y. H. Grekian. 2009, pp. 98–102.

⁵⁰ Տե՛ս, օրինակ, Б. Б. Пиотровский. 1952, с. 19–20.

⁵¹ A. Çilingiroğlu. 2001, pp. 71–73.

⁵² Ch. A. Burney. 1998, p. 159; S. Erdoğan. 2017, s. 36.

⁵³ A. Erzen. 1976, s. 47.

առմամբ, ուրարտական վարչատնտեսական կենտրոնների մառանների տարողությունը հասնում էր մոտ 2 մլն լ:

Եթե հաշվի առնենք գրավոր աղբյուրները (Արին Բերդ, Ազնավուրթեփե, Հայկաբերդ) և հնագիտական տվյալները (Կարմիր Բլուր, Արմավիր–Արգիշթիխինիլի, Վերին Անձավ, Այանց, Թերևս, նաև Արծկե–Քեֆքալե և Բաստամ), ապա կարող ենք նշել, որ ուրարտական վարչատնտեսական նշված կենտրոններում կարող էր պահվել, առանց հաշվի առնելու մառանների հնարավորությունները, շուրջ 24 մլն 336 հազ. լ կամ մոտ 15 հազ. 800 տ հացահատիկ: Այդ թվում Արին Բերդը (2 մլն 668 հազ. լ կամ մոտ 1730 տ), Կարմիր Բլուրը (2 մլն 310 հազ. լ կամ 1500 տ), Ազնավուրթեփեն (1 մլն 687 հազ. լ կամ մոտ 1100 տ), Հայկաբերդը (2 մլն 265 հազ. լ կամ 1470 տ), Արմավիր–Արգիշթիխինիլին (7 մլն 700 հազ. լ կամ 5000 տ), Վերին Անձավը (2 մլն 926 հազ. լ կամ 1900 տ), Թերևս, նաև Բաստամը (շուրջ 1.7 մլն լ կամ 1100 տ) և Արծկե–Քեֆքալեն (առնվազն 3 մլն 80 հազ. լ կամ շուրջ 2000 տ ամբարելու հնարավորությամբ): Կարելի է նշել, որ յուրաքանչյուր քաղաք ունեցել է նվազագույնը 1500–2000 տ հացահատիկ պահեստավորելու հնարավորություն: Հնագիտորեն վկայված նման կենտրոնների թիվը հասնում է տասնհինգի՝ ներառելով այնպիսի խոշոր հնավայրեր, ինչպիսիք են, բացի վերը նշվածները, նաև Թոփրաքալեն, Քայալըդերեն, Վերախրամը, Կալեհ Էսմայիլ Աղան և այլն⁵⁴: Փաստորեն, միայն նման խոշոր կենտրոնները կարող էին ամբարել մի քանի տասնյակ հազար տոննա հացահատիկ:

Ուրարտական պետության վերաբաշխման կարողությունները

Հացահատիկի պաշարի մի մասն առանձնացվում էր իբրև նոր ցանքսի սերմացու: Դա կազմում էր բերքի մոտ 10–15 տոկոսը, եթե հիմք ընդունենք բերքատվության 1 : 6-ից մինչև 1 : 10-ի հարաբերակցությունը ուրարտական դարաշրջանի ոռոգվող հողատարածքների համար՝ հեկտարից միջինը 7 ցենտներ բերքատվությամբ (օրինակ՝ Արարատյան դաշտավայրում)⁵⁵: Այս թվերը միանգամայն համահունչ են հինմիջագետքյան տվյալներին⁵⁶: Հաշվի առնելով պահեստավորված հացահատիկի բնական մեծ կորուստները տարբեր վնասատուների պատճառով և խոնավությամբ պայմանավորված, ինչը հասնում էր մինչև 25 տոկոսի⁵⁷, կարող ենք եզրակացնել, որ վերա-

⁵⁴ Ուրարտական խոշոր հնավայրերի մասին տե՛ս Հ. Գ. Ավետիսյան, Ա. Ա. Բոբոխյան. 2010:

⁵⁵ Ըստ Ս. Եսայանի (Ս. Ա. Եսայան. 1982, էջ 19) Արարատյան դաշտավայրի ոռոգվող հողերի միջին բերքատվությունն ուրարտական շրջանում կազմում էր 500–1000 կգ:

⁵⁶ Տե՛ս, օրինակ, C. Zaccagnini. 1975, pp. 209–214; F. A. M. Wiggermann. 2000, p. 193; R. Koliński. 2003, pp. 89–90, Table 1; M. Altaweel. 2008, p. 829. Տե՛ս և հմտ. J. Seeher. 2000, S. 294.

⁵⁷ F. A. M. Wiggermann. 2000, p. 196; R. Koliński. 2003, p. 89. Հետաքրքիր է, որ վնասատուների, հատկապես՝ հացահատիկի վնասատու բզեզների (*Sitophilus granarius* L.) մնացորդներ են հայտնաբերվել Կարմիր Բլուրից և Այանցից գտնված հացահատիկի կույտերի մեջ. տե՛ս Բ. Բ. Плот-

բաշխման համար պետությունը կարող էր տրամադրել տվյալ տարվա բերքի ոչ ավել, քան 60 տոկոսը: Ընդ որում, սա այն դեպքում, եթե լծկան կենդանիների և զոհաբերությունների կամ արքայական սեղանի համար նախատեսված ոչխարների հոտերի կերը, ինչը տրվում էր գարով (հմմտ. չում. *udu.še*-ն՝ «գարով կերակրված ոչխար»⁵⁸), իրենց վրա վերցնեին վարչատնտեսական կենտրոնների շուրջը՝ երկրագործական գոտում սփռված գյուղական, այսպես կոչված, «չրջակա բնակավայրեր»-ը: Իսկ այդ քանակությունները փոքր թիվ չէին կազմելու: Օրինակ՝ միայն Կարմիր Բլուրի երկրագործական գոտին մշակելու համար (շուրջ 2–3 հազ. հա) անհրաժեշտ էր առնվազն 140–200 զույգ լծկան⁵⁹, որոնց կերակրելու համար կպահանջվեր 150–220 հազ. լ գարի տարեկան: Հինառաջավորասիական աղբյուրներից դատելով՝ մեկ ցլի օրապահիկը կազմում էր 1.5 զն (մոտ 1.5 լ) գարի⁶⁰: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև խոշոր կենտրոններին կից արքայական ախոռներում պահվող ձիերի չափաբաժինները: Միայն Բաստամի երեք ախոռներում պահվել է 160–170 ձի, ինչը ենթադրում է տարեկան առնվազն 250 հազ. լ գարու պահանջ, եթե ձիերին տրվում է գարու սովորական օրապահիկ: Իսկ դա, տարվա եղանակով պայմանավորված, տատանվում էր 2–5 զն-ի միջև (2–5 լ)⁶¹:

Հինառաջավորասիական աղբյուրներից հայտնի է, որ տղամարդու համար հատկացվող գարու օրապահիկը կազմում էր 1 լ: Դա ապահովում էր մոտ 2700 կկ, ինչը բավարար չափաբաժին էր⁶²: Ընտանիքի մյուս անդամների համար տրվող օրապահիկը տարբեր էր և կախված էր ինչպես սեռից, այնպես էլ՝ տարիքային խմբից: Միջինասորեստանյան աղբյուրները վկայում են, որ տղամարդկանց տրվում էր ամսական 3 sūtu (մոտ 30 լ), այսինքն՝ օրական 1 լ գարի, կանանց համար տրվող օրապահիկը 1 ամսվա համար կազմում էր 2 sūtu կամ այլ կերպ ասած՝ օրական մոտ 0.75 լ, պատանեկան տարիքի երեխաներին հասնում էր ամսական 1 sūtu 5 զն՝ գարի կամ օրական 0.5 լ, իսկ մանկահասակ երեխաների համար սահմանված էր 1 sūtu գարի կամ օրական 0.3 լ⁶³: Պատկերը նույնն էր նաև նորասորեստանյան⁶⁴ կամ աքեմենյան դարաշրջաններում⁶⁵:

Հիմնվելով այս տվյալների վրա՝ կարելի է նշել, որ 4–5 անձից բաղկացած ընտանիքի համար, ենթադրելով նրանում մեկ կամ երկու դեռահասների և

ровский. 1950, с. 27–28, 53; T. Solmaz, E. Oybak Dönmez. 2013, p. 285.

⁵⁸ Ուրարտական տեքստերում նման վկայությունների համար տե՛ս, օրինակ, CTU I, A 14–1 V06-17.

⁵⁹ Տե՛ս և հմմտ., օրինակ, F. A. M. Wiggermann. 2000, p. 189.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 189:

⁶¹ S. Jakob. 2003, S. 355–356.

⁶² E. R. Ellison. 1981, pp. 38–39.

⁶³ Տե՛ս և հմմտ. S. Maul. 1995, S. 117–124; S. Jakob. 2003, S. 48–49; J. Llop. 2014, p. 455, Table 6. Ուրի III հարստության դարաշրջանի համար մանրամասն տե՛ս H. Waetzoldt. 1987, pp. 117–141.

⁶⁴ Տե՛ս, օրինակ, S. Parpola. 1987, № 257.

⁶⁵ P. Briant. 2002, pp. 431–432.

մեկ կամ երկու մանկահասակ երեխաների առկայությունը⁶⁶, անհրաժեշտ էր լինելու 70–90 լ կամ, եթե առաջնորդվենք միջինացված հաշվարկով, մոտ 80 լ գարի: Հետաքրքիր է, որ Այանցից հայտնաբերված բուլլաներից մեկի տեքստը հայտնում է երկու անձնաց 6 BANEŠ գարի (մոտ 150 լ) տրամադրելու մասին⁶⁷: Գարու այդ քանակությունը բավարար էր կերակրելու համար երկու ընտանիքի մեկ կամ մեկ ընտանիքի երկու ամիս շարունակ:

Արին Բերդի՝ վարչատնտեսական նման խոշոր կենտրոնի անձնակազմը, կայազորը ներառյալ, ըստ երևույթին, կազմել է մոտ 300 մարդ: Եթե նրանք ստացել են ստանդարտ օրապահիկ, այն է՝ յուրաքանչյուրը 1 լ գարի, ապա նրանց սնունդն ապահովելու համար պետությունը հատկացնելու էր 109 հազ. 500 լ գարի կամ ամրոցի՝ վերաբաշխման ենթակա գարու պաշարների (մոտ 1 մլն 601 հազ. լ) 6.84 տոկոսը: Լրացուցիչ 43 հազ. 800 լ գարի (վերաբաշխման ենթակա հացահատիկի մոտ 2.73 տոկոսը) անհրաժեշտ կլիներ ամրոցի արքունի ախոռի ձիերին կերակրելու համար (30 ձիու հաշվարկով⁶⁸): Մնացած պաշարը կբավարարեր ավելի քան 3 հազ. 967 հասուն մարդու մեկ տարի շարունակ (1 մլն 447 հազ. 700 լ/օրապահիկ) կամ կարող էր բավարարել 4–5 անձից կազմված շուրջ 1500 ընտանիքի, այլ կերպ ասած՝ շուրջ 6–7.5 հազ. բնակչության մեկ տարվա սնունդը⁶⁹: Հիմնվելով նման հաշվարկի վրա՝ կարող ենք նշել, որ Հայկաբերդի պաշարները հացով կապահովեին շուրջ 1250 ընտանիքի կամ 5–6.3 հազ. մարդու մեկ տարի շարունակ: Գրեթե նույն թվաքանակներն ենք ունենում Կարմիր Բլուրի համար: Ազնավուրթեփեն, առկա տվյալներով, կարող էր ապահովել մոտ 900 ընտանիքի կամ շուրջ 3.6 հազ.-ից 4.5 հազ. մարդու: Մինչդեռ, երկրագործական բարեբեր և ոռոգովի ջրով ապահովված գոտում գտնվող Արմավիր–Արգիշթիխինի, իր ընդարձակ շտեմարաններով, ի դուրս էր կերակրելու ավելի քան 4650 ընտանիքի կամ 18 հազ. 600-ից 23 հազ. 300 մարդու:

Եթե ամփոփենք առկա թվերը, ուրարտական՝ վերը նշված վարչական հինգ խոշոր կենտրոնները (Արին Բերդ, Արմավիր–Արգիշթիխինի, Ազնավուրթեփեն, Հայկաբերդ, Կարմիր Բլուր), որոնք միասին ունեին ավելի քան 16 մլն 630 հազ. լ կամ մոտ 10.8 հազ. տ հացահատիկ կուտակելու հնարավորություն, այդ պաշարի 60 տոկոսի վերաբաշխման դեպքում (մոտ 9 մլն 978 հազ. լ կամ մոտ 6 հազ. 480 տ) կարող էին հացով ապահովել տեղի վարչակազմերի/տաճարային անձնակազմի և կայազորային զորքերի շուրջ 1500 անդամի, արքունի ախոռի 150 ձիերի և 4–5 անդամից կազմված մոտ 9.6 հազ. ընտանիքի կամ այլ կերպ ասած՝ շուրջ 38 հազ.-ից 48 հազ. Բնակչության սնունդը: Այս թիվը կարելի է մեծացնել առնվազն 45 տոկոսով,

⁶⁶ Միջինասորեստանյան ընտանիքը միջինում կազմված էր չորս անձից. տե՛ս F. A. M. Wiggermann. 2000, p. 190: Միջինում 4–5 անձից էր կազմված նորասորեստանյան ընտանիքը: Մանրամասն տե՛ս G. Galil. 2007, pp. 288–290, 346–347.

⁶⁷ CTU IV, CB Ay-1.

⁶⁸ Բաստամի արքունի ախոռներից ամենափոքրը, օրինակ, տեղավորում էր 36 ձի. տե՛ս W. Kleiss. 1980, pp. 299–300; W. Kleiss. 1988, S. 17.

⁶⁹ Ե. Հ. Գրեկյան. 2018, № 3, էջ 55:

եթե, ինչպես կարծում ենք, Վերին Անձավի, Բաստամի և Արծկե-Քեֆքալեի՝ վերը նշված կառույցների դեպքում ևս գործ ունենք հացահատիկի ամբարների հետ: Դա նշանակում է վերաբաշխմանը ենթակա ևս 4.62 մլն լ հացահատիկ, որից 460 հազ. լ-ը կօգտագործվեր վարչակազմերի, կայազորի և արքունի ձիերի համար: Մնացած քանակությունը՝ 4.16 մլն լ, կապահովեր 4330 ընտանիքի կամ 17.3–21.6 հազ. մարդու մեկ տարի շարունակ:

Ուրարտական վարչատնտեսական խոշոր կենտրոնները կամ քաղաքները, լինելով պետական ծրագրի ու քաղաքաշինական միևնույն մտքի արդյունք, իրենց կառուցվածքով չէին տարբերվում մեկը մյուսից և փաստացի հանդիսանում էին ամրացված տաճար-պալատներ՝ կենտրոնական կառույցով՝ իսպրի աստծո սրբարանով, սյունազարդ սրահով և ընդարձակ մանաներում ու ամբարներով: Ընդամենը մի քանի հա զբաղեցնող միջնաբերդից դուրս տարածվում էր ամրություններից զուրկ, համեմատաբար սահմանափակ տարածք զբաղեցնող (մինչև մի քանի տասնյակ հա) և ազատ կառուցապատված, «արտաքին քաղաք»-ը՝ 1.5–2 հազ. (Կարմիր Բլուր), բայց ոչ ավելի, քան 3–4 հազ. բնակչությամբ (Վան–Տուչպա, Արմավիր–Արգիշթի-խինիլի)⁷⁰: Ըստ այդմ, սխալված չենք լինի, եթե ուրարտական վարչական մյուս խոշոր կենտրոններին ևս օժտենք հացահատիկ ամբարելու նույն հնարավորություններով: Իսկ դրանց թիվը, վերստին հիշենք, հասնում էր տասնհինգի: Յուրաքանչյուր նման կենտրոնի համար ենթադրելով նվազագույնը 1500–2000 տ հացահատիկ ամբարելու կարողություն՝ կարելի է մտածել, որ ուրարտական թագավորության վարչատնտեսական կենտրոնները միասին կարող էին ամբարել նվազագույնը 22 հազ. 500-ից 30 հազ. տ հացահատիկ, որի 60 տոկոսի վերաբաշխման պարագայում (13 հազ. 500-ից 18 հազ. տ) այդ կենտրոնները կարող էին ապահովել ավելի քան 20.8–27.7 մլն լ/օրապահիկ: Յուրաքանչյուր օրվա համար այն կազմում է մոտ 57 հազ-ից 76 հազ. լ/օրապահիկ և կարող էր կերակրել, միջինացնելով թվերը, 21 հազ. 600-ից 29 հազ. ընտանիքի, այսինքն՝ 86 հազ-ից մինչև 145 հազ. բնակչության:

Ամբարներ կառուցելու մասին հայտնող ավելի քան 37 արձանագրությունների տվյալների հանրագումարը կազմում է շուրջ 414 հազ. «կապի»: Այդ քանակության 60 տոկոսի վերաբաշխումը (6 մլն 210 հազ. լ/օրապահիկ) կբավարարեր 17 հազ. տղամարդու կամ հացով կապահովեր 6.5 հազ. ընտանիքի՝ 26–32.5 հազ. բնակչությանը մեկ տարի շարունակ: Սարգուրի Արգիշթուրու տարեգրության մեջ նշված գարու ամենամեծ քանակությունը՝ 1 մլն 22 հազ. 133 «կապի» կամ շուրջ 25.5 մլն լ, հացով կապահովեր ավելի քան 26.6 հազ. ընտանիքի կամ ընդհուպ մինչև 130 հազ. բնակչությանը մեկ տարի շարունակ:

Այս թվերը տալովորիչ են, երբ համեմատում ենք հինարևելյան այլ երկրների հետ: Օրինակ՝ հացահատիկի պետական պաշարների կուտակման հնագիտական վկայություններ են հայտնի խեթական տերության տարբեր կենտրոններից, նախևառաջ՝ մայրաքաղաք ինթիլիսասից (Բողազքյոյ, այժմ՝ Բողազքալե): Այստեղից հայտնաբերված խոշոր սիլոսների համալիրը՝

⁷⁰ Y. H. Grekyan. 2017, p. 124; Ե. Հ. Գրեկյան. 2018, № 3, էջ 51:

7–9 հազ. մ³ ծավալով, կարող էր ամբարել 4 հազ. 200-ից 5 հազ. 900 տոննա հացահատիկ: Դա բավարար էր կերակրելու 23–32 հազ. բնակչության մեկ տարի շարունակ⁷¹: Խաթմուտասի հյուսիսարևելքում գտնվող հատվածից, այսպես կոչված, Բյույուքքայայից, հայտնաբերվել են տասնմեկ խոշոր հորեր՝ շուրջ 800 տ հացահատիկ ամբարելու հնարավորությամբ⁷²: Խեթական մեկ այլ քաղաքից՝ Սարիսասայից (Քուշաքլը), հայտնաբերված խոշոր շտեմարանը կարող էր կուտակել 720 տ հացահատիկ⁷³: Փաման-Փալեհյուլքի խեթական դարաշրջանից հայտնաբերված հացահատիկի հորերը տեղավորել են մինչև 900 տ ցորեն⁷⁴: Խեթական տերությունից հայտնի են այլ վկայություններ ևս⁷⁵՝ փաստելով հացահատիկի պետական պաշարներ ունենալու կարևորությունը խեթական տերության համար⁷⁶:

Գնալով ավելի վաղ դարաշրջան՝ Ք. ա. III հազ., կարող ենք նշել միջագետքյան Շուրրուպակ քաղաքի օրինակը (Թեյլ Ֆարա հնավայրը Ալ Դիվանիյահի մոտ, Իրաք): Շուրրուպակը Միջագետքի քաղաքական-պաշտամունքային կարևոր կենտրոններից էր հատկապես Վադինաստիական IIIb շրջանում (Ք. ա. XXVI–XXIV դդ.): Այստեղ պեղվել են 32 սիլոսներ՝ ավելի քան 3.2–4 մլն լ հացահատիկ ամբարելու հնարավորությամբ: Այդ քանակությունը բավարար էր հացով ապահովելու 3 հազ. 300-ից 11 հազ. մարդու մեկ տարի շարունակ⁷⁷: Ընդ որում, դա բավարար չէր ամբողջությամբ ապահովելու քաղաքի բնակչության կարիքները, քանի որ, ենթադրաբար, Շուրրուպակն ունենալու էր բազմամարդ բնակչություն: Ի տարբերություն Շուրրուպակի, խեթական մայրաքաղաքի շտեմարանները, փաստորեն, կարող էին լիովին ապահովել քաղաքի բնակչությանը, որի թիվը ենթադրվում է 9–15 հազ. մարդու սահմաններում⁷⁸:

Հետաքրքիրն այն է, որ ուրարտական վարչատնտեսական յուրաքանչյուր կենտրոնի հացահատիկի պաշարները շատ ավելին էին, քան կարող էր սպառել քաղաքի վարչակազմը, կայազորը և «արտաքին քաղաք»-ի բնակչությունը միասին վերցրած: Նման կենտրոնների բնակչության թիվը սովորաբար չէր գերազանցում 1500–2000 մարդը, ինչպես, օրինակ, շուրջ 40 հազ. բնակչություն ունեցող Կարմիր Բլուրի դեպքում⁷⁹: Վերջինիս հացահատիկի պաշարները բավարար էին քաղաքի բնակչությանն ապահովելու ավել քան երեք տարի կամ քաղաքը կարող էր սննդով ապահովել իր իսկ բնակչությանը

⁷¹ J. Seeher. 2000, S. 278–287, 292–295, Abb. 6–11; J. Seeher. 2015, s. 195–196, Res. 6 (նշված գրականություններ):

⁷² J. Seeher. 2000, S. 270–278, Abb. 2–5; J. Seeher. 2015, s. 193–194, Çiz. 2–5.

⁷³ D. P. Mielke. 2011, p. 176, Fig. 8.1.

⁷⁴ A. Fairbairn, S. Omura. 2005, pp. 18–21, Figs. 6–8, Table 2.

⁷⁵ Տե՛ս J. Seeher. 2015, s. 197; D. P. Mielke. 2011, pp. 176–178; R. M. Czichon, J. Klingner, P. Hnila, D. P. Mielke et al. 2016, S. 38–42, Abb. 18.

⁷⁶ L. Castellano. 2018, p. 260.

⁷⁷ T. Paulette. 2016, p. 102, Table 4.1.

⁷⁸ D. P. Mielke. 2011, pp. 183–184.

⁷⁹ Y. H. Grekyan. 2017, p. 124.

երեք անգամ գերազանցող բնակչության մեկ տարի շարունակ: Արմավիր–Արգիշթիխինի կարող էր ապահովել իր բնակչությանը 5–6 անգամ գերազանցող բնակչության կարիքները մեկ տարի շարունակ: Վերին Անձավի դեպքում պատկերն առավել տպավորիչ է: Ընդամենը 20 հա զբաղեցնող ուրարտական այս կարևոր կենտրոնը, որի միայն միջնաբերդի տարածքը կազմում էր 6 հա, հազիվ կարող էր ունենալ 1000-ի հասնող բնակչություն: Եթե ճիշտ է Վերին Անձավի հացահատիկի շտեմարանների նույնականացման հետ կապված մեր դիտարկումը, ապա ամրոցը կարող էր կերակրել իր բնակչությանը 7–9 անգամ գերազանցող բնակչության մեկ տարի շարունակ: Կարելի է կարծել, որ նման խոշոր պաշարները նախատեսված էին ամրոցից ընդամենը 11 կմ հեռավորությամբ գտնվող մայրաքաղաք Տուշպայի և հարակից բնակավայրերի կարիքները բավարարելու համար և՛ հաշվի առնելով Տուշպայի չրջանի, և ընդհանրապես, Վանա լճի արևելյան ավազանի երկրագործական սահմանափակ հնարավորությունները: Ուրարտական ամենախոշոր ամրոցը՝ Բաստամը (մոտ 30 հա), գրեթե 18 հա զբաղեցնող «արտաքին քաղաք»-ի հետ ունեցել է ընդամենը 1500-ի հասնող բնակչություն՝ ներառյալ՝ ամրոցի վարչակազմը և կայազորը⁸⁰: Մինչդեռ ամրոցում կուտակվել է բավարար պաշար՝ շուրջ 7–9 հազ. մարդու մեկ տարի շարունակ հացով ապահովելու համար: Այլ կերպ ասած՝ քաղաքը կարող էր իր բնակչությանը հացով ապահովել 4–6 տարի:

Ինչպես երևում է, պատկերը նույնն էր նաև երկրագործական գոտիներում ընկած փոքր բնակավայրերի համար: Օրինակ՝ Դուզգագիի ամրացված բնակավայրը Մակուի մոտ՝ Հյուսիսարևմտյան Իրանում, ունեցել է 50 տուն՝ շուրջ 300 բնակչով: Այստեղ բացված ուղղանկյունաձև, հաստ պատերով և առանց մուտքի կառույցը՝ 237.5 մ² մակերեսով (19.00 x 12.50 մ), ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է իբրև ամբար⁸¹: Նման ամբարը կարող էր տեղավորել շուրջ 950 հազ. լ կամ 600 տ-ից ավելի հացահատիկ: Այդ քանակությունը երկար տարիներ կապահովեր բնակչության հացի պահանջարկն անգամ եթե հավաքված բերքի մի զգալի մասը որպես հարկ ուղարկվեր կենտրոն:

Եզրակացություն

Փաստորեն, եթե պետությունն ամբողջությամբ ապահովում էր քաղաքների բնակչությանը հացով, ապա այդ դեպքում անգամ պետական ամբարներում մնում էր տասնյակ հազարավոր տոննա հացահատիկ: Որտե՞ղ էր սպառվում այդ հացահատիկը: Այստեղ կարելի է նշել մշտական բանակը: Բայց զինվորական խավը՝ ^{LU}huradinili-ն, ըստ երևույթին, պետությունից ստացել է հողակտոր ռազմական ծառայության դիմաց և, ամենայն հավանականությամբ, միայն կայազորային զորքերն էին, որոնք ստացել են օրապահիկ ողջ տարին: Ի դեպ, դրա համար ունենք նաև գրավոր վկայություն Բաստամից⁸²: Ուրարտական դաշտային բանակը՝ շուրջ 20–25 հազ. զինվո-

⁸⁰ W. Kleiss. 1980, p. 301.

⁸¹ W. Kleiss, S. Kroll. 1978, S. 41, Abb. 14.

⁸² KYKH, № 394; CTU IV, CT Ba-2 Ro 128.

րով, միջինը երեք ամիս տևող արշավանքի ժամանակ կապառեր մի քանի հազար տոննա հացահատիկ որպես սնունդ և կենդանիների կեր⁸³։ Բայց միայն Արմավիր–Արգիշթիխինիլի հացահատիկի պաշարները բավարար էին ապահովելու համար բանակի պահանջները։ Առավել ևս, երբ արշավանքի շրջանը սովորաբար համընկնում էր բերքի հասունացման շրջանի հետ կամ իրականացվում էր բերքահավաքից անմիջապես հետո՝ հակառակորդի տարածքում բանակը կերակրելով նրա իսկ հավաքած բերքի հաշվին⁸⁴։

Հաշվի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի բնակլիմայական պայմանները՝ բնական է ենթադրել, որ պետությունն ունենալու էր հացահատիկի պաշարներ՝ երաշտային/անբերրի տարիների համար։ Բացի դա, պետական շտեմարաններում կուտակված հացահատիկը, հավանաբար, նախատեսված էր սպառելու ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տարվա ընթացքում։ Այս առումով հետաքրքիր գուգահեռ կարող են ծառայել միջինասորեստանյան տեքստային վկայությունները՝ «Հին գարու» (SE SUMUN) ու «նոր գարու» մասին (SE GIBIL)՝ նկատի ունենալով նախորդ և տվյալ տարվա բերքը⁸⁵։ Բայց արդյո՞ք պետությունը նպատակ ուներ պահեստավորել նման մեծաքանակ հացահատիկ երկար ժամանակի համար՝ Հաշվի առնելով այդ դարաշրջանում հացահատիկի պահման պայմանները⁸⁶։ Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, վերգետնյա ամբարներում հացահատիկը երկար հնարավոր չէր պահել՝ ի տարբերություն հացահատիկի ստորգետնյա պահեստահորերի⁸⁷։

Եթե վերստին անդրադառնանք շումերական Ուրի III հարստությանը, որին հիշատակեցինք հոգվածի սկզբում, ապա ենթադրվում է՝ Ուրի գերկենտրոնացված տնտեսությունն ամեն տարի հացով էր ապահովում ավելի քան 300–500 հազ. բնակչության՝ ծառայող խավերի և կախյալ աշխատուժի⁸⁸։ Վերաբաշխման վրա հիմնված ուրարտական տաճարային-պալատական տնտեսությունը ևս կարող էր հացով ապահովել մեծաթիվ բնակչության՝ զիջելով միայն միջազգային ոռոգովի երկրագործության վրա հիմնված Ուրի III հարստության տնտեսությանը։ Պալատի-տաճարի հետ կապված մեծաթիվ բնակչության ապահովումը պետության կողմից վկայում է նրա տնտեսության բնույթի մասին։ Կարելի է կարծել, որ պետական շտեմարանների հացահատիկը նախատեսված էր ոչ միայն տվյալ քաղաքի/վարչատնտեսական կենտրոնի, այլև՝ այդ կենտրոնի շուրջը, նրա երկրագործական գոտում ընկած կախյալ բնակչությանը ապահովելու համար։ Վերջինս ձևավորվել էր հիմնականում գերեվարությունների հաշվին, երբ տասնյակ հազարավոր ռազմագերիներ, գրեթե բացառապես՝ կանայք և

⁸³ Տե՛ս և հմմտ. F. M. Fales. 1990, pp. 23–34; F. M. Fales, M. Rigo. 2014, p. 420.

⁸⁴ Տե՛ս և հմմտ. J. Marriott, K. Radner. 2015, pp. 127–143.

⁸⁵ F. A. M. Wiggermann. 2000, p. 180.

⁸⁶ P. B. Adamson. 1985, pp. 7–12.

⁸⁷ Տե՛ս J. Seeher. 2000, S. 268–269.

⁸⁸ H. Waetzoldt. 1987, p. 119.

երեխաներ, բնակեցվում էին նորանվաճ «ամայի, չոր/խոպան» հողերի վրա՝ կազմելով պետության հիմնական աշխատուժը: Սա ամենեւին չի նշանակում, թե Ուրարտական թագավորության ողջ բնակչությունը մատակարարվում էր պետության կողմից: Ասվածը վերաբերում է պետական/ինստիտուցիոնալ հողերի վրա նստեցված կախյալ բնակչությանը, ինչպես նաև պետության հետ կապված սոցիալական խավերին: Ուրարտում գործող տնտեսության կազմակերպման այս ձևն է, որը մեզ թույլ է տալիս այս թագավորությունը համարելու տաճարային-պալատական պետություն՝ վերաբաշխման վրա հիմնված տնտեսությամբ: Ուրարտական «քաղաք-շտեմարաններ»-ում կուտակվող հազարավոր տոննա հացահատիկը դրա վկայությունն էր:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, ուրարտական պետության կազմաքանդմանը հանգեցրած գլխավոր գործոններից մեկը, այնուամենայնիվ, այս համակարգի անարդյունավետությունն էր՝ բնության գլոբալ մարտահրավերներին դիմադրավելու հարցում: Պետության կուտակած անգամ մի քանի տարվա հացահատիկի պաշարը չէր կարող երկիրը փրկել տասնամյակ(ներ) տևող կործանարար երաշտից՝ կլիմայական փոփոխություններից: Իսկ Ուրարտուն, ինչպես ողջ Առաջավոր Ասիան, Ք. ա. VII դ. գտնվել է տեական շուրջ վաթսուներեք տարի տևած երաշտի տիրապետության տակ⁸⁹: Ուրարտական տերության անկման նախօրեին ամրոցների դատարկ շտեմարանները, մառաններն ու սովի մատնված բնակչությունը երկրում տիրող ճգնաժամի ու մոտալուտ վախճանի ակնհայտ վկայությունն են⁹⁰:

Երվանդ Գրեկյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների և հին Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմությունն ու պատմական աշխարհագրություն, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, հոգևոր մշակույթ, հնագիտություն և հնամիջավայր: Համահեղինակ է 2 կոլեկտիվ մենագրության և հեղինակ ավելի քան 80 հոդվածի: ervandgr@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Հ. Գ., Բոթիսյան Ա. Ա. 2010, Ուրարտուի հնագիտություն (ամրոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ), Երևան, «Բավիղ», 236 էջ:

Գրեկյան Ե. Հ. 2018, Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը Բիայնիլի-Ուրարտուում. – ՊԲՀ, № 1, էջ 225–255:

Գրեկյան Ե. Հ. 2018, Էրեբունի ամրոցը. – ՊԲՀ, № 3, էջ 38–68:

⁸⁹ A. Sinha, G. Kathayat, H. Weiss, H. Li, H. Cheng, J. Reuter, A. W. Schneider, M. Berkelhammer, S. F. Adalı, L. D. Stott, R. L. Edwards. 2019, pp. 1–10.

⁹⁰ Ե. Հ. Գրեկյան. 2019, էջ 45–46:

Գրեկյան Ե. Հ. 2019, Կլիմայական փոփոխությունները և ուրարտական պետության անկումը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 35–71:

Եսայան Ս. Ա. 1982, Կարմիր Բլուր, Երևան, «Հայաստան», 80 էջ:

Թորոսյան Ռ. Ս., Հմայակյան Ս. Գ. 1984, 1983 թ. պեղումները Արգիշթեխինե-լեում և նորահայտ ուրարտական արձանագրությունը. – ՊԲՀ, № 4, էջ 160–169:

Ղաֆադարյան Կ. 1984, Արգիշտիխինիլի քաղաքի ճարտարապետությունը (1962–1977 թթ. պեղումների նյութերով), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 164 էջ, 13 էջ աղյուսակ:

Арутюнян Н. В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, 541 с., CLXXXIII табл., 1 л. карт.

Варданян Р., Асатрян Д. 1980, Некоторые замечания по метрологии Урарту. – ИФЖ, № 2, с. 166–178.

Мартиросян А. А. 1974, Аргиштихинили. – Археологические памятники Армении, т. 8. Урартские памятники 1. Ереван, Изд. АН АрмССР, 176 с., 61 табл.

Меликишвили Г. А. 1951, Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири-Урарту. – «Вестник древней истории» (М.), № 4, с. 22–40.

Оганесян К. Л. 1961, Арин-Берд I. Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950–1959 годов. – Археологические раскопки в Армении, № 9. Ереван, Изд. АН АрмССР, 115 с.

Оганесян К. Л. 1980, Крепость Эребуни (782 до н. э.). Ереван, «Айастан», 144 с., ил.

Пиотровский Б. Б. 1950, Кармир-блур I: результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1939–1949 гг. – Археологические раскопки в Армении, № 1. Ереван, Изд. АН АрмССР, 100 с., 16 табл.

Пиотровский Б. Б. 1952, Кармир-блур II: результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1949–1950 гг. – Археологические раскопки в Армении, № 2. Ереван, Изд. АН АрмССР, 89 с., 24 табл.

Пиотровский Б. Б. 1955, Кармир-блур III: результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1951–1953 гг. – Археологические раскопки в Армении, № 5. Ереван, Изд. АН АрмССР, 74 с., 16 табл.

Пиотровский Б. Б. 1962, Искусство Урарту (VIII – VI в.в. до н.э.). Л., Изд. Государственного Эрмитажа, 122 с., XXXVI табл.

Adamson P. B. 1985. Problems over Storing Food in the Ancient Near East, Die Welt des Orients. Wuppertal – Göttingen, vol. 16, pp. 5–15.

Altaweel M. 2008, Investigating Agricultural Sustainability and Strategies in Northern Mesopotamia: Results Produced Using a Socio-Ecological Modelling Approach, Journal of Archaeological Science. Amsterdam, vol. 35/4, pp. 821–835.

Avcı C. 2013, Sardurihinili Kenti ve Yeni Değerlendirmeler, O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar (eds.), Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler / Essays in Honour of M. Taner Tarhan. İstanbul, Ege Yayınları, S. 37–51.

Balkan K. 1960, Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften / Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri, Anatolia. Ankara, vol. 5, S. 100–131/133–158.

- Balkan K. 1964, Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı, TTK Yıllık Konferansları I: Atatürk Konferansları, TTK Yayınları 17, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, pp. 235–243.
- Batmaz A. 2015, Votive Objects and their Storage Areas in Urartian Fortresses, *Ancient Near Eastern Studies. Louvain*, vol. 52, pp. 127–205.
- Belli O. 1998, 1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, Cilt 19/1, s. 543–569.
- Belli O. 1999, 1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara, Cilt 20/1, s. 507–525.
- Bilgiç E., Ögün B. 1964 [1966], 1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları/Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, *Anatolia*. Ankara, vol. 8, s. 65–92/p. 93–124.
- Briant P. 2002, *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*. Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, Pp. 1216.
- Burney Ch. A. 1957, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, *Anatolian Studies*. London, vol. 7, pp. 37–53.
- Burney Ch. A. 1977, The Economic Basis of Settled Communities in North-Western Iran, L. D. Levine, T. C. Young (eds.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, *Bibliotheca Mesopotamica* vol. 7. Malibu, Undena Publications, pp. 1–7.
- Burney Ch. A. 1998, The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into the Archaeology of the Early First Millennium BC within Eastern Anatolia (1956–1965), R. Matthews (ed.), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*. London, British Institute of Archaeology at Ankara, pp. 143–162.
- Castellano L. 2018, Staple Economies and Storage in Post-Hittite Anatolia: Considerations in Light of New Data from Niğde-Kınık Höyük (Southern Cappadocia), *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*. University Park, Pa., vol. 6/4, pp. 259–284.
- Christiansen B. 2019, Granaries in Urartu and Neighboring States and the Monumentalization of Administrative Records, P. S. Avetisyan, R. Dan, Y. Grekyan (eds.), *Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday*, Oxford, Archaeopress Archaeology, pp. 134–143.
- Çilingiroğlu A. 2001, Storerooms, A. Çilingiroğlu, M. Salvini (eds.), *Ayanis I. Ten Year's Excavations at Rusaşinili Eiduru-kai 1989–1998*, *Documenta Asiana* vol. VI. Roma, CNR - Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici, pp. 67–83.
- Çilingiroğlu A., Batmaz A. 2014, Ayanis Kalesi 2009–2012 Kazıları, Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara, Cilt 35/1, s. 175–198.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 2012, New Contributions to Urartian Archaeology from the Fortress at Ayanis, A. Çilingiroğlu, A. Sagona (eds.), *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium held at Edirne, 19–24 April 2010*, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement Series* vol. 39. Louvain – Paris – Walpole, Mass., Peeters, pp. 99–112.
- Czichon R. M., Klinger J., Hnla P. Mielke D. P. et al. 2016, *Archäologische Forschungen am Oymaağaç Höyük/Nerik 2011–2015*, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Berlin, Bd. 148, S. 5–141.

- Ellison E. R. 1981, Diet in Mesopotamia: The Evidence of the Barley Ration Texts (c. 3000-1400 B.C.), Iraq. London, vol. 43/1, pp. 35–45.
- Englund R. K. 2012, Equivalency Values and the Command Economy of the Ur III Period in Mesopotamia, J. K. Papadopoulos, G. Urton (eds.), The Construction of Value in the Ancient World. Los Angeles, The Cotsen Institute of Archaeology Press, pp. 427–458.
- Erdem A. Ü. 2011, Ayanis Verileri Işığında Urartu'da Tahıl Depolama. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Arkeoloji Dergisi. İzmir, Cilt 16, s. 83–91.
- Erdoğan S. 2017, Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı, Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara, Cilt 36(62), s. 31–58.
- Erzen A. 1976, Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları, Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara, Cilt 23/2, s. 45–47.
- Fairbairn A., Omura S. 2005, Archaeological Identification and Significance of ÉSAG (Agricultural Storage Pits) at Kaman-Kalehöyük, Central Anatolia, Anatolian Studies. London, vol. 55, pp. 15–23.
- Faist B., Llop J. 2012, The Assyrian Royal Granary (karmu), G. del Olmo Lete, J. Vidal, N. Wyatt (eds.), The Perfumes of Seven Tamarisks. Studies in Honour of Wilfred G. E. Watson, Alter Orient und Altes Testament 394. Münster, Ugarit-Verlag, pp. 19–35.
- Fales F. M. 1990, Grain Reserves, Daily Rations, and the Size of the Assyrian Army: A Quantitative Study, State Archives of Assyria Bulletin. Helsinki, vol. 4/1, pp. 23–34.
- Fales F. M., Rigo M. 2014, Everyday Life and Food Practices in Assyrian Military Encampments, L. Milano (ed.), Palaeonutrition and Food Practices in the Ancient Near East: Towards a Multidisciplinary Approach, History of the Ancient Near East / Monographs 14. Padova, S.A.R.G.O.N., pp. 413–437.
- Galil G. 2007, The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period, Culture and History of the Ancient Near East 27. Leiden – Boston, Brill, Pp. xvii+403.
- Grégoire J.-P. 1999, Major Units for the Transformation of Grain. The Grain-Grinding Households (e₂-HAR.HAR) of Southern Mesopotamia at the End of the Third Millennium BCE, P. C. Anderson (ed.), Prehistory of Agriculture. New Experimental and Ethnographic Approaches, Cotsen Institute of Archaeology, UCLA, Monograph 40. Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology Press, pp. 223–237.
- Grekyan Y. H. 2009, When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire), Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies. Yerevan, vol. 4/2, pp. 98–126.
- Grekyan Y. H. 2017, The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities, P. Avetisyan, Y. Grekyan (eds.), Bridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday. Oxford, Archaeopress Archaeology, pp. 103–132.
- Grekyan Y. H. 2019, The Problem of the Origin of the Urartian Scribal School, P. Avetisyan, R. Dan, Y. H. Grekyan (eds.), Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern History and Archaeology presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday. Oxford, Archaeopress Archaeology, pp. 244–262.

Hodjasch S. 1999, Speisekammern in Erebuni. Nach Angaben der Ausgrabungen des Staatlichen Puschkin-Museums der Bildenden Künste, H. Klengel, J. Renger (Hrsg.), *Landwirtschaft im Alten Orient. Ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale*. Berlin, 4.–8.7.1994, *Berliner Beiträge zur Vorderen Orient* Bd. 18, Berlin, Dietrich Reimer Verlag in Berlin, S. 225–228.

Jakob S. 2003, *Mittelassyrische Verwaltung und Sozialstruktur: Untersuchungen*, *Cuneiform Monographs*, vol. 29. Leiden – Boston. Brill, S. lxi+587.

Kleiss W. 1979, *Architektur*, W. Kleiss (Hrsg.), *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*, *Teheraner Forschungen*, Bd. IV. Berlin, Gebr. Mann Verlag, S. 11–98.

Kleiss W. 1980, *Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.*, *American Journal of Archaeology*. Boston, Mass., vol. 84/3, pp. 299–304.

Kleiss W. 1988, *Die Architektur*, W. Kleiss (Hrsg.), *Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977–1978*, *Teheraner Forschungen*, Bd. V. Berlin, Gebr. Mann Verlag, S. 13–74.

Kleiss W., Kroll S. 1978, *Urartäische Plätze und Anlagen des 2.–1. Jahrtausend v. Chr. in Iran: A. Architektur, B. Die Oberflächenfunde*, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*. Berlin, Bd. 11, S. 27–71.

Koliński R. 2003, *Productivity of the Mesopotamian Agriculture and Animal Husbandry in the Late 3rd and 2nd Millennium BC*, F. M. Stepiński (ed.), *The Orient and the Aegean. Papers Presented at the Warsaw Symposium, 9th April 1999*. Warsaw, Warsaw Institute of Archaeology, pp. 87–101.

Llop J. 2005, *Die königlichen „großen Speicher“ (karmū rabi’ūtu) der Stadt Assur in der Regierungszeit Salmanassars I. und Tukultī-Ninurtas I.*, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*. Berlin, Bd. 137, S. 41–55.

Llop J. 2014, *The Families in the Middle Assyrian Administrative Texts from the “Big Silos” of Assur (Assur M 8)*, L. Marti (ed.), *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images. Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris, 6–9 July 2009*. Winona Lake, Ind., Eisenbrauns, pp. 443–455.

Marriott J., Radner K. 2015, *Sustaining the Assyrian Army among Friends and Enemies in 714 BCE*, *Journal of Cuneiform Studies*. New Haven, vol. 67, pp. 127–143.

Maul S. 1995, *M. Eine Rationenliste aus dem Königreich Arraphē*, *Altorientalische Forschungen*. Berlin, Bd. 22/1, S. 117–124.

Mayer W. 2013, *Assyrien und Urartu, I. Der Achte Feldzug Sargons II. im Jahr 714 v.Chr.*, *Alter Orient und Altes Testament* 395/1. Münster, Ugarit-Verlag, XVI+189 S.

Mielke D. P. 2011, *Hittite Cities: Looking for a Concept*, H. Genz, D. P. Mielke (eds.), *Insights into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua 2*. Leuven – Paris – Walpole, MA, Peeters, pp. 153–194.

Parpola S. 1987, *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West, State Archives of Assyria 1*. Helsinki, Helsinki University Press, Pp. xxvi+262+38 Figs.

Paulette T. 2016, *Grain, Storage, and State Making in Mesopotamia (3200–2000 BC)*, L. R. Manzanilla, M. S. Rothman (eds.), *Storage in Ancient Complex Societies*.

Administration, Organization, and Control. New York – London, Routledge, pp. 85–109.

Payne M. 2005, Urartian Measures of Volume, Ancient Near Eastern Studies, Supplement Series 16. Louvain – Paris – Dudley, MA, Peeters, Pp. xv+387.

Powell M. A. 1987-1990, Maße und Gewichte, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie. Berlin – Leipzig – New York, Bd. 7, S. 457–517.

Salvini M. 1969, Nuove iscrizioni urartei dagli scavi di Arin-berd, nell'Armenia Sovietica, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Roma, vol. 9, p. 7–24.

Salvini M. 2008, Corpus dei testi urartei, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi, Documenta Asiana, vol. VIII/1. Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Pp. 653.

Salvini M. 2012, Corpus dei testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale, Documenta Asiana, vol. VIII/IV. Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Pp. 323, 1235 III.

Salvini M., Mileto F. 2010, Review of: M. Payne. Urartian Measures of Volume. Ancient Near Eastern Studies Suppl. 16. Leuven – Paris – Dudley, MA 2005, Ancient West & East, Leuven, vol. 9, pp. 361–371.

Seeher J. 2000, Getreidelagerung in unterirdischen Großspeichern. Zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuša, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Roma, vol. 42/2, S. 261–301.

Seeher, J. 2015, Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı olarak Tahıl Depolama, Colloquium Anatolicum. İstanbul, vol. 14, s. 189–203.

Senior L., Weiss H. 1992, Tell Leilan “sila bowls” and the Akkadian Reorganization of Subarian Agricultural Production, Orient-Express. Paris, 1992/2, pp. 16–23.

Sinha A., Kathayat G., Weiss H., Li H., Cheng H., Reuter J., Schneider A. W., Berkelhammer M., Adalı S. F., Stott L. D., Edwards R. L. 2019, Role of Climate in the Rise and Fall of the Neo-Assyrian Empire, Science Advances. Washington, DC, vol. 5(11), pp. 1–10.

Solmaz T. 2013, Oybak Dönmez E. Archaeobotanical Studies at the Urartian Site at Ayanis in Van Province, Eastern Turkey, Turkish Journal of Botany. Ankara, vol. 37, pp. 282–296.

Steinkeller P. 1987, The Administrative and Economic Organization of the Ur III State: The Core and the Periphery, M. Gibson, R. D. Biggs (eds.), The Organization of Power. Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East, Studies in Ancient Oriental Civilizations, vol. 46. Chicago, Ill., The University of Chicago Press, pp. 15–33.

van der Spek R. J. 2014, The Volatility of Prices of Barley and Dates in Babylon in the Third and Second Centuries BC, H. D. Baker, M. Jursa (eds.), Documentary Sources in Ancient Near Eastern and Greco-Roman Economic History. Methodology and Practice. Oxford, Oxbow Books, pp. 234–259.

Waetzoldt H. 1987, Compensation of Craft Workers and Officials in the Ur III Period, M. A. Powell (ed.), Labor in the Ancient Near East, American Oriental Series 68. New Haven, Conn., American Oriental Society, pp. 117–141.

Wiggermann F. A. M. 2000, Agriculture in the Northern Balikh Valley: The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad, R. M. Jas (ed.), Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia, Proceedings of the Third MOS Symposium, Leiden 1999,

Publications de l'Institut historique-archeologique néerlandais de Stamboul 88. Istanbul – Leiden, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, pp. 171–231.

Zaccagnini C. 1975, The Yield of the Fields at Nuzi, Oriens Antiquus. Roma, vol. 14, pp. 181–225.

ХРАНЕНИЕ И ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЕ ЗЕРНОВЫХ ЗАПАСОВ В УРАРТСКОМ ЦАРСТВЕ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Урартское царство, дворцово-храмовое хозяйство, клинописные надписи, археологические источники, зерновые запасы, дневной рацион, перераспределение.

Царство Урарту (Биайнили, IX–VII вв. до н. э.) было древним ближневосточным государством с перераспределительной экономикой. Согласно сохранившимся письменным и археологическим данным, большие зернохранилища и кладовые, построенные царской властью в основных городах/административных центрах Урарту, могли хранить десятки тысяч тонн зерна и обеспечивать продовольствием ок. 100–150 тысяч человек в год. В этом отношении царство Урарту напоминает новошумерское государство III династии Ура (XXI век до н. э.), централизованная экономика которого была способна обеспечить хлебом более 300–500 тысяч человек, принадлежащих к разным социальным группам, включая большое количество зависимой рабочей силы. Нет никаких сомнений в том, что хранение и перераспределение зерна были основным способом поддержания работоспособности урартской экономики и гарантом существования государства в целом.

Как ни странно, одним из основных факторов, приведших к распаду урартского государства, была неэффективность этой системы в противостоянии глобальным вызовам природы, в частности, климатическим изменениям. Даже государственное зерно, зарезервированное на несколько лет, не могло спасти страну от разрушительной засухи, продолжавшейся несколько десятилетий. Где-то во второй половине VII века до н. э., накануне неминуемого падения государства, пустые зернохранилища и кладовые урартских центров и голодающее население явно свидетельствуют о глубоком кризисе, который привел государство к его насильственному концу.

Ерванд Грекян – д. и. н., ведущий научный сотрудник отдела ранней археологии Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: история и историческая география, социально-экономи-

ческие отношения, духовная культура, археология и палеосреда государственных образований Армянского нагорья и стран древней Передней Азии. Соавтор 2 коллективных монографий и автор более 80 статей. ervandgr@yahoo.com

STORAGE AND REDISTRIBUTION OF GRAIN RESERVES IN THE KINGDOM OF URARTU

YERVAND GREKYAN

S u m m a r y

Key words: Urartian kingdom, palace-temple economy, cuneiform inscriptions, archaeological sources, grain reserves, daily ration, redistribution.

The kingdom of Urartu (Biainili, 9th–7th centuries BC) was an ancient Near Eastern state with redistributive economy. According to the preserved written and archaeological data, the large granaries and cellars built by the royal power in the main cities/administrative centres of Urartu, could store tens of thousands of tons of grain and provide with food ca. 100–150 thousand people throughout a year. In this respect, the kingdom of Urartu was resembled the Neo-Sumerian state of the III Dynasty of Ur (21st century BC), the centralized economy of which was able to provide with bread for more than 300–500 thousand people, members of different social groups including large numbers of dependent labour force. There is little doubt that the grain storing and redistribution was the main way of keeping the Urartian economy functional and securing the state's existence in general.

Strange as it may seem, one of the main factors leading to the collapse of the Urartian state was the inefficiency of this system in meeting the global challenges of nature, the climate changes in particular. Even the state grain reserved for some years could not save the country from destructive drought lasted several decades. Sometime in the second half of the 7th century BC, at the eve of its imminent fall, the empty granaries and cellars of the Urartian centres and the starving population clearly evidence of a deep crisis that would lead the kingdom to its violent end.

Yervand Grekian – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the Department of Early Archaeology of Armenia of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: history and historical geography, social and economic history, spiritual culture, archaeology and palaeoenvironment of state formations of the Armenian Highland and the countries of the ancient Near East. Co-author of 2 collective monographs and author of more than 80 articles. ervandgr@yahoo.com